

Maja Lazić

**Praćenje smanjenja
siromaštva među
izbeglicama i interno
raseljenim licima u
Republici Srbiji**

Indikatori zasnovani na
poštovanju ljudskih prava

edicija
ISKUSTVO

Grupa 484

Praćenje smanjenja siromaštva među izbeglicama i interno raseljenim licima u Republici Srbiji

Indikatori zasnovani na poštovanju ljudskih prava

Maja Lazić

GRUPA 484

Uvod

Polazni okviri za Strategiju za smanjenje siromaštva (SSS) Republike Srbije napisani su u junu 2002. godine, a u oktobru 2003. godine Vlada Republike Srbije je usvojila finalnu verziju SSS. Po usvajanju SSS počinje proces implementacije, a države su obavezne da Odborima Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i Svetskoj banci (SB) podnose godišnje izveštaje o napretku. Iako je vlada (država) odgovorna za realizaciju SSS i nadzor njene implementacije, i civilno društvo ima interesa da prati i nadgleda ceo taj proces.

U početku su Svetska banka i MMF očekivali da će se Strategije revidirati svake tri godine kako bi se – na osnovu iskustva u procesu implementacije – uvele odgovarajuće izmene. Međutim, mnogi akteri među državama su se žalili da je ovaj vremenski okvir suviše kratak i da proizvoljni rok neće odgovarati rasporedu i tempu koji je odredila sama država. Zbog toga je predviđen fleksibilniji rok za reviziju Strategija za smanjenje siromaštva (do pet godina) od perioda kada je SSS stvorena.

Uloga Grupe 484 u izradi nacrtu SSS u Srbiji

Budući da je Vlada Republike Srbije usvojila participativan pristup u radu na Strategiji za smanjenje siromaštva (SSS), Grupa 484 je od početka bila važan akter u konsultacijama sa civilnim društvom. Kao NVO sa velikim iskustvom u radu sa ranjivim grupama, posebno sa izbeglicama i raseljenim licima, Grupa 484 doprinela je izradi SSS, obezbeđivši odgovarajuću zastupljenost i ukazujući na ugroženost i siromaštvo izbeglica i raseljenih u Srbiji. To znači da SSS sadrži podatke o siromaštvu izbeglica i raseljenih lica, kao i mere, akcije i sredstva neophodna za smanjenje njihovog siromaštva. Grupa 484 je sakupila sve dostupne i validne podatke i informacije o siromaštvu među izbeglicama i raseljenim licima, o njihovim posebnim ranjivostima i unela ih u studiju o siromaštvu među izbeglicama i raseljenim licima utemeljenu na višedimenzionalnom pristupu, utemeljenom na poštovanju ljudskih prava.¹

Tokom procesa izrade SSS, Grupa 484 je organizovala tri fokus grupe: 1) sa predstavnicima lokalnih nevladinih organizacija (NVO) koje rade neposredno sa izbeglicama i raseljenima, 2) sa samim izbeglicama i 3) sa interno raseljenim licima. Na osnovu rezultata rada tih grupa, sakupljen je materijal za formulaciju preporuka o uključivanju izbeglica i interno raseljenih lica u SSS, objavljen u aprilu 2003. godine.² Takođe je uspostavljena saradnja sa relevantnim vladinim telima, Timom za upravljanje procesom izrade SSS³, Ekspertskom grupom⁴, drugim akterima civilnog sruštva, Savetodavnim odborima⁵, izbeglicama i raseljenim licima, kao i sa njihovim udruženjima.

Kada je u maju 2003. godine objavljen prvi nacrt SSS, Grupa 484 organizovala je panel diskusiju sa više od trideset učesnika: relevantnim vladinim telima, Timom za upravljanje procesom izrade SSS, Ekspertskom grupom, organizacijama civilnog društva, izbeglicama i interno raseljenim licima i njihovim udruženjima i međunarodnim razvojnim partnerima. Druga panel diskusija održana je po završetku nacrtu budžeta SSS, neposredno pre objavljivanja drugog nacrtu SSS u augustu 2003. Tada se

¹ Elina Multanen, *Studija o siromaštvu među izbeglicama i IRL*, Grupa 484, februar 2003.

² Elina Multanen, *Izbeglice i IRL u Strategiji za smanjenje siromaštva – Adekvatno uključivanje u SSS*, Grupa 484, april 2003.

³ Tim za upravljanje procesom izrade SSS osnovan je pri Ministarstvu za socijalna pitanja.

⁴ Eksperti iz ministarstava i sa univerziteta okupljeni u radne grupe čine Ekspertsku grupu zaduženu za nacrt SSS.

⁵ Savetodavne odbore činili su članovi parlamenta Republike Srbije, lokalne samouprave, međunarodnih razvojnih partnera, privatnog sektora, civilnog društva, sindikata kao i međuresorskog savetodavnog odbora sačinjenog od predstavnika ministarstava.

raspravljalo o merama i sredstvima koja su u drugom nacrtu predviđena za rešavanje problema izbeglica i interno raseljenih.

Grupa 484 ušla je u sledeću fazu koja podrazumeva praćenje procesa implementacije SSS. Ovaj dokument je napisan kako bi se u procesu praćenja pomoglo i Grupi 484 i organizacijama civilnog društva, zainteresovanim za praćenje SSS, uz pristup zasnovan na poštovanju ljudskih prava.

Pristup zasnovan na poštovanju ljudskih prava

Jedan od glavnih metoda rada Grupe 484 jeste pristup zasnovan na poštovanju ljudskih prava. Da bi se odredili indikatori ljudskih prava za praćenje smanjenja siromaštva među izbeglicama i interno raseljenim licima u Srbiji, važno je razumeti principe koji su osnova pristupa zasnovanog na ljudskim pravima. Koncept zasnovan na ljudskim pravima je na mnogo načina definisan u međunarodnom domenu ljudskih prava; međutim, Grupa 484 je ovom prilikom posebno uzela u obzir definiciju Kancelarije Visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava (UN OHCHR) u kontekstu strategija za smanjenje siromaštva. U svom *Nacrtu smernica za strategije za smanjenje siromaštva* posebna pažnja posvećena je dimenziji siromaštva sa stanovišta ljudskih prava. Centralna poruka jeste da siromaštvo ne može biti eliminisano bez ostvarivanja ljudskih prava, zato što je poricanje ljudskih prava sastavni deo siromaštva. Poboļjšani pristup ostvarivanju ljudskih prava pomoći će u smanjenju siromaštva.

U svojoj definiciji pristupa zasnovanog na ljudskim pravima, UNICEF objašnjava da koncept Održivog ljudskog razvoja znači da su ekonomske, političke, društvene, ekološke i kulturne dimenzije razvoja aspekti jednog holističkog procesa. Imajući to u vidu, vlade i međunarodne finansijske institucije sve više shvataju da su troškovi vezani za ljudski razvoj dobra ekonomska investicija i neophodan preduslov za ostvarenje ljudskih prava.⁶

Kada države ratifikuju sporazume vezane za ljudska prava, one se obavezuju da će te sporazume implementirati i da će biti odgovorni za poštovanje prava i zadovoljavanje potreba svog naroda. Ratifikacija zahteva od država da usklade svoju politiku i zakone sa obavezama predviđenim sporazumom i da obezbede da se te obaveze sprovode u praksi na državnom i lokalnom nivou. Zbog toga države moraju da deluju proaktivno kako bi implementirale prava koja proizlaze iz sporazuma. Zbog obaveze država da poštuju standarde koje sporazumi nalažu, pojedinci i institucije mogu da budu odgovorni zbog nepoštovanja ili namernog kršenja ljudskih prava. Pristup zasnovan na ljudskim pravima, stoga, pruža eksplicitni normativni okvir kojeg države treba da usvoje u svojim strategijama za smanjenje siromaštva. Uvođenjem dimezije međunarodnih obaveza u vezi sa ljudskim pravima, smanjenje siromaštva postaje **zakonska obaveza**. Priznanje postojanja prava siromašnih i zakonskih obaveza države prema siromašnima prvi je korak ka osnaživanju siromašnih. To je i suština pristupa smanjenju siromaštva zasnovanog na ljudskim pravima.⁷

SSS treba da bude vlasništvo svih važnih aktera ili činilaca u zemlji, uključujući i siromašne. Pristup zasnovan na ljudskim pravima pridaje jednaku važnost procesu za postizanje razvojnih ciljeva kao i samim ciljevima. Taj pristup naglašava važnost obezbeđivanja **učešća** ljudi, posebno informisanog i aktivnog učešća siromašnih i na drugi način marginalizovanih grupa u svim aspektima donošenja

6 CF/EXD/1998-04 od 21. aprila 1998: „Pristup UNICEF-a zasnovan na ljudskim pravima za decu i žene: Šta je to i kakve promene donosi“.

⁷ UN OHCHR. *Nacrt smernica: Pristup strategiji za smanjenje siromaštva zasnovan na ljudskim pravima*, 2002, str. 1, 4.

odluka. Pristup zasnovan na ljudskim pravima osnažuje zagovaranje učešća, koje treba da bude shvaćeno kao osnovno ljudsko pravo samo po sebi. Zbog toga su neophodni posebni mehanizmi i institucionalni dogovori koji će siromašnima omogućiti učešće, kao i osnaživanje siromašnih da to učešće bude što produktivnije. Ljudska prava moraju da budu promovisana i predstavljena siromašnima, kao i svim drugim ljudima u zemlji, kao što je to propisano u važnim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima.⁸ U ovom procesu, druge aktivnosti izgradnje kapaciteta, zajedno sa edukacijom o ljudskim pravima, mogu imati delotvorniju ulogu.⁹

Pristup zasnovan na ljudskim pravima takođe reafirmiše presudnu **međuzavisnost svih prava** – ekonomskih, socijalnih i kulturnih, kao i građanskih i političkih prava. Iako se može činiti da je siromaštvo vezano uglavnom za prvu kategoriju prava, realizacija ovih prava često zavisi od jednakog pristupa građanskim i političkim pravima. Zato je pristup smanjivanju siromaštva koji se zasniva na ljudskim pravima holistički po svojoj prirodi.¹⁰

Principi **jednakosti i nediskriminacije** čine temelj međunarodnog zakona o ljudskim pravima, koji predviđa da su sva lica jednaka pred zakonom i da niko ne može biti diskriminisan na osnovu rase, boje kože, pola, jezika, religije, političkog i drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porekla, na osnovu rođenja, imovinskog ili drugog statusa. U većini slučajeva, diskriminacija pogoršava siromaštvo i siromašni su često žrtve diskriminacije koja se zasniva na nekom od nabrojanih osnova. Na osnovu međunarodnog zakona o ljudskim pravima, vlade su obavezne da obezbede efikasnu zaštitu najranjivijim, diskriminisanim i društveno odbačenim grupama, uključujući i siromašne, od diskriminacije koja potiče od javnih i privatnih aktera.

Da bi bili efikasniji, prava i obaveze zahtevaju odgovornost, kao što je već naznačeno u kontekstu ljudskih prava kao zakonskih obaveza. Pristup smanjenju siromaštva zasnovan na ljudskim pravima naglašava međunarodne obaveze u vezi sa ljudskim pravima i u tom smislu zahteva da svi koji su odgovorni i budu odgovorni za svoje postupke.¹¹ **Odgovornost** mora da se posmatra u svetlu zahteva koje međunarodna dokumenta o ljudskim pravima predviđaju u vezi sa implementacijom. Iz raznih razloga neće svaka zemlja imati mogućnoasti da obezbedi punu implementaciju svih ljudskih prava. Ovo je predviđeno u međunarodnom zakonu o ljudskim pravima, naime u članu 2 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, od država se zahteva da sve više i do maksimuma raspoloživih kapaciteta implementiraju prava iz Međunarodnog pakta.¹²

U SSS Republike Srbije data je šira definicija siromaštva koja kaže da je nedostatak pristupa ljudskim pravima dodatna komponenta koja stvara siromaštvo. SSS u definiciji ne uključuje samo materijalno

⁸ Najvažniji međunarodni dokumenti o ljudskim pravima su: *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* (UDHR), *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* (ICCPR) sa svoja dva protokola, *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* (ICESCR), *Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama* (CEDAW), *Konvencija o pravima deteta* (CRC) i dva njena protokola o Uključivanju dece u oružani konflikt i o Trgovini decom, *Dečja prostitucija i Dečja pornografija*, *Konvencija protiv torture i ostalog okrutnog, nehumanog i degradirajućeg postupanja ili kažnjavanja* (CAT), *Međunarodna konvencija o eliminisanju svih oblika rasne diskriminacije* (CERD).

⁹ UN OHCHR Nacrt smernica: *Pristup strategijama o smanjenju siromaštva zasnovan na ljudskim pravima*, 2002, str. 4, 16–17.

¹⁰ UN OHCHR Nacrt smernica: *Pristup strategijama za smanjenje siromaštva zasnovan na ljudskim pravima*, 2002, str. 2–3.

¹¹ UN OHCHR. Nacrt smernica: *Pristup strategijama za smanjenje siromaštva zasnovan na ljudskim pravima*, 2002, str. 2, 13.

¹² ICESCR, član 2, par. 1: Svaka država članica Pakta dužna je da preduzme korake, zasebno ili putem međunarodne pomoći i kooperacije, posebno ekonomsku i tehničku, maksimalnim raspoloživim kapacitetima, s ciljem da postigne punu realizaciju prava priznatih Paktom, svim raspoloživim sredstvima, posebno uključujući usvajanje zakonodavnih mera.

siromaštvo, kao što su na primer nedovoljni prihodi za zadovoljavanje potreba za hranom i drugih osnovnih potreba, već i ljudsko siromaštvo kao što je nedostatak osnovnih ljudskih mogućnosti - pristup robi, uslugama, infrastrukturi (zdravstvo, obrazovanje, prevoz, zapošljavanje, itd.). Iako je u SSS određene mere uzete u obzir pristup zasnovan na ljudskim pravima, on zapravo mora da ima ulogu u njenoj implementaciji. Upravo zato, neophodno je da se sprovede i praćenje koji se temelji na indikatorima ljudskih prava. Potrebno je da SSS sveobuhvatno identifikuje siromašne kao i karakteristike siromaštva, da prizna principe jednakosti i nediskriminacije, te da osigura učešće, osnaživanje i odgovornost.

Praćenje sprovođenja SSS

Praćenje SSS skoro da je postalo nauka, a može lako i da postane ako se uzmu u obzir predstojeći zadaci: Kako sveobuhvatno meriti uspeh i neuspeh SSS u svim njenim dimenzijama, kako identifikovati promene koje treba napraviti da bi se poboljšala njena implementacija i/ili ispravile pogrešne projekcije? Ovo je najmanje o čemu se mora voditi računa u određivanju okvira praćenja.

Postoje različiti pristupi praćenju SSS. Najčešći zajednički imenilac za praćenje SSS jeste stvaranje veze između preporuka i rezultata. U kontekstu praćenja SSS, najveći napredak su, između ostalih, postigli *Projekat Bretton Woods*,¹³ *Overseas Development Institute – ODI*,¹⁴ i Svetska banka.

Najčešći ciljevi praćenja su unos, rezultat, ishod i uticaj. Svaki od ciljeva određuje faze SSS, čineći je kompletnom i merljivom strategijom. Svaki cilj vodi ka onom drugom, i za svaki od njih se mogu odrediti indikatori. Praćenje unosa, uloga može, na primer, ispitivati reformu budžeta i pratiti javni trošak, dok rezultat i do određene mere ishod praćenja nadgledaju proces implementacije, a završni ishod i uticaj SSS mogu se meriti na osnovu anketa i participatornog procenjivanja.

Indikator je instrument koji nam govori kako se projekat/program ostvaruje. To je kriterijum merenja rezultata, bili oni u obliku kvantitativne ili kvalitativne promene, uspeha ili neuspeha. On pruža mogućnost menadžerima, ali i svim ostalim učesnicima u programu, da prate željene nivoe izvođenja na postojan i održiv način. Indikator može redovno da prati promenu.

Indikatori mogu da budu kvantitativni, kvalitativni ili ređe participatorni. Kvantitativni indikatori mere promenu na osnovu brojčanih ili statističkih činjenica ili fizičkih rezultata. Kvalitativni indikatori su usmereni na prikazivanje socio-ekonomskih i političkih principa, mišljenja ili uvida. Međutim, kvalitativni indikatori takođe mogu da budu kvantitativno merljivi istraživanjem javnog mnjenja, istraživanjem stavova i raznih drugih posmatračkih pristupa. Participatorni indikatori usmereni su na uključivanje stavova svih aktera, posebno korisnika, u ovom slučaju, siromašnih izbeglica i raseljenih lica. Ovde su učesnici osnaženi da se uključe u dijalog, međusobno razumevanje i zajedničko učenje, deljenje i praćenje rezultata. Participatorni indikatori često se razvijaju i primenjuju u participatornim

¹³ Projekat Bretton Woods osnovala je mreža od 30 NVO u Velikoj Britaniji 1995. godine. On pruža informacije radi istraživanja i zagovara promene u institucijama. Pitanja kojima se on bavi uključuju strukturne programe prilagođavanja, uslovljenost, razvojni model Svetske banke/MMF-a i određen broj kontroverznih projekata. On takođe prati Svetsku banku i MMF u saradnji sa NVO i istraživačima.

¹⁴ Radni dokument ODI 172, David Booth (Institut za razvojne studije, Univerzitet u Saseksu) i Henry Lucas (ODI): *Dobra praksa u razvoju indikatora SSS i sistema monitoringa*, jul 2002.

evaluacijama, grupnim diskusijama/radionicama, fokus grupama, intervjuima, itd. Najbolji monitoring će biti ostvaren kombinovanjem kvantitativnih, kvalitativnih i participatornih indikatora.¹⁵

Pristup Grupe 484 praćenju SSS u Srbiji

Važna uloga koju je civilno društvo imalo u fazi pisanja SSS, nastavlja se i u fazi kontrole njenog sprovođenja. Ovo je od suštinskog značaja ukoliko želimo da Strategija bude u vlasništvu svih u skladu sa participativnim pristupom i ako želimo da država bude odgovorna. SSS Republike Srbije ovo priznaje i ohrabruje učešće civilnog društva na centralnom nivou monitoringa, kao i nezavisno.

Međutim, ovim dokumentom Grupa 484 ne pretenduje da razvija potpuni sistem praćenja SSS u Srbiji. Umesto toga, Grupa 484 je odlučila da načini jedan broj indikatora koji će služiti merenju realizacije ljudskih prava, kao što je to predviđeno u SSS. Imajući u vidu da je polje ekspertize Grupe 484 zagovaranje prava i zaštite izbeglih i raseljenih i da su izbeglice i raseljena lica bili njen glavni fokus u konsultativnom procesu za SSS, obim indikatora ljudskih prava je ograničen na ovu grupu unutar ranjive populacije. Međutim, treba naglasiti da će mnogi indikatori biti važni za sve delove praćenja SSS, kao što su prava romske populacije, polna jednakost, dečja prava, itd. Rezultati ovog pokušaja monitoringa trebalo bi da dovedu do opšteg osećaja napretka u pristupu određenim ljudskim pravima.

Indikatori zasnovani na poštovanju ljudskih prava - za praćenje smanjenja siromaštva među izbeglicama i interno raseljenim licima (IRL) u Republici Srbiji

Okvir monitoringa

Sadašnji uvod u praćenje smanjenja siromaštva među izbeglicama i IRL targetira organizacije civilnog društva, ali je isto tako važan i za druge aktere, kao što su opštinski zvaničnici, same izbeglice i IRL kada se praćenje odvija pomoću participatornog pristupa. Ideja je da će se kolektivnim naporima postići više i zbog toga se podstiču partnerstva i široka saradnja. Monitoring SSS može da koristi razne aktivnosti u zagovaranju za zaštitu prava izbeglica i IRL, kao i da pokrene nove aktivnosti. Suština je da se koriste već postojeće strukture i/ili resursi. Imajući to u vidu, ovim tekstom ćemo dotaći glavna pitanja u vezi sa planiranjem praćenja.

Za jedan zajednički poduhvat, neophodno je izabrati partnere i dogovoriti se o okviru praćenja, gde će svaki akter imati svoje zaduženje i odgovornost. Jedno od najvažnijih pitanja koje treba rešiti u toku planiranja jeste određivanje indikatora ljudskih prava koji će se primeniti. Najbolje je da izbor indikatora bude kombinacija kvantitativnih, kvalitativnih i participatornih indikatora usmerenih ka merenju napretka u implementaciji ljudskih prava izbeglica i IRL. Ne treba samo prilagoditi prethodne indikatore – u zavisnosti od planirane akcije, treba razviti nove i/ili već postojeće indikatore prilagoditi kontekstu praćenja.

Pristupi praćenju zavise od struktura i mehanizama koje primenjuju organizacije civilnog društva. Sledi nekoliko ideja koje se mogu primeniti i koje uključuju participatornu dimenziju praćenja:

- primena metoda fokus grupe da bi se procenio uticaj SSS u lokalnoj zajednici, na primer pozvati aktere među izbegličkom i IRL populacijom, lokalne zvaničnike, organizacije civilnog društva, stanovnike opštine, medije, itd.;

¹⁵ Ilan Kapoor, Konsultant / Savetnik za društvene mere i politike, Loka International, for the Political and Social Policies Development, Policy Branch, Kanadska međunarodna agencija za razvoj, jul 1996: *Indikatori za programe u razvoju demokratije i ljudskih prava: Preliminarna studija.*

- organizovanje redovne posete svim zvaničnim i nezvaničnim kolektivnim centrima u kojima se održavaju grupni sastanci, da bi se procenilo kako korisnici vide napredak;
- anketa sa stanovnicima zvaničnih i nezvaničnih kampova;
- osnivanje mreže izbegličkih i IRL udruženja da bi se pratili trendovi samih članova i šire.

Važno je obezbediti redovnu kontrolu da bi se stvorio dosledni obrazac praćenja. Još jedna važna stvar je procena napretka. Naime, akteri bi trebalo da se sastaju da bi razmotrili svoje pristupe i rezultate, jer se može desiti da nastanu nepredviđene prepeke ili, jednostavno, bolje metode u spovođenju praćenja koje su se usput pojavile. Neophodno je da se odrede ciklusi praćenja, naočito u slučaju kada, na primer, SSS obuhvata period od nekoliko godina, pre nego što se od vlade zatraži da preda izveštaj o napretku MMF-u ili Svetskoj banci. Najbolje bi bilo da se duži period podeli na cikluse, na primer od šest meseci do najviše godinu dana. To bi obezbedilo kontinuitet procesa i bolju osnovu za opštu analizu. To bi takođe poboljšalo sposobnost da se pokaže napredak i stvarna dostignuća SSS u domenu ljudskih prava.

Veoma je važno posvetiti pažnju izveštavanju o rezultatima praćenja, kao i napretku praćenja, uključujući i konkretne komentare o preprekama i načinima da se one prevaziđu. Praćenje ne vredi mnogo bez izveštavanja, ali se isto tako uspeh i/ili neuspeh metoda praćenja mora zabeležiti radi budućih uspešnih aktivnosti u ovoj oblasti.

Indikatori ljudskih prava

Indikatori su podeljeni u tri grupe. Prvu grupu čine opšti indikatori kojima se meri ukupno poboljšanje važnih aspekata ljudskih prava u društvu i – kao rezultat toga – smanjenje siromaštva. Drugu grupu čine indikatori koji su izvedeni iz SSS i na taj način direktno relevantni za praćenje SSS u oblasti zaštite izbeglica i IRL. Treća grupa indikatora usmerena je ka merama koje nisu uključene u SSS, ali su ipak preporučene i značajne za uspeh SSS. Svi indikatori koje navodimo predviđaju mere i zakonodavna dostignuća, akcije relevantnih aktera i uticaj koji mogu da osete izbeglice i IRL. Svi ovi indikatori moraju se posmatrati iz perspektive polne jednakosti i posebno teškog pristupa realizaciji ljudskih prava Roma, gde god to nije eksplicitno naznačeno.

Opšti indikatori

Zakonodavna pomoć

- Vlada (u saradnji sa NVO) redovno procenjuje stanje ljudskih prava i predaje izveštaje organima UN koji se bave problemom ljudskih prava
- Šire parlamentarne/zakonodavne konsultacije sa stanovništvom:
 - parlamentarne komisije;
 - broj konsultovanih grupa građana;
 - ankete o mišljenju građana/NVO o nacrtima zakona;
 - procenat građana/NVO koji veruju da članovi parlamenta predstavljaju njihov interes ili da imaju pristup članovima parlamenta.

Kultura demokratije i javnog dijaloga

- Povećana distribucija pravnih informacija i edukacije;
- Promene u shvatanju stanovništva o važnosti jednakih prava
- Bolje razumevanje javnosti prava i odgovornosti;
- Povećano učešće građana u udruženjima civilnog društva i lokalnim/nacionalnim telima:
 - veće članstvo u organizacijama;

- veće učešće u odborima;
- Bolji pristup državnom programu i uslugama;
- Pojačana javna debata i dijalog o ključnim političkim/razvojnim temama (stepen učešća NVO/građana/medija u debatama);
- Veći broj foruma i okruglih stolova o kontroverznim javnim temama.

Podrška civilnom društvu:

- Veće učešće i uticaj građana u kreiranju javne politike:
 - Anketa/procena promena u politici kao rezultat zalaganja građana;
 - Veći broj konsultacija vladinih komisija/parlamentarnog komiteta sa javnošću;
 - Veći broj zakonodavnih inicijativa posle javnih konsultacija;
- Intenzivnija aktivnost građana/NVO:
 - Više savetovanja/javnih debata kojima prisustvuju NVO;
 - Više različitih NVO/ lokalnih organizacija;
 - Pojačano umrežavanje/kontakt/koalicije građana/NVO;
 - Veće učešće na lokalnom nivou;
- Veće učešće u donošenju odluka zajednice:
 - Veća i šira zastupljenost u telima zajednice;
 - Veća komunikacija/interakcija između aktera u zajednici, posebno žena;
- Pojačano osnaživanje zajednice:
 - Bolji pristup donošenju odluka u lokalnoj samoupravi;
 - Veća kontrola dodeljivanja i korišćenja lokalnih izvora;
 - Bolji pristup zdravstvu i obrazovanju.

SSS indikatori

Ljudska prava	Predložene mere SSS	Indikatori
<p>Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima – Član 16</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 20</p> <p><i>Pravo da u svim okolnostima bude priznato kao ličnost pred zakonom – dokumenta</i></p>	<p>„Olakšavanje procedure za izdavanje ličnih dokumenata izbeglica i IRL (lične karte, krštenice, potvrde o boravku, potvrde o državljanstvu, itd.). Da bi se to postiglo, biće neophodno da se zaključe međudržavni ugovori o saradnji opštinskih administrativnih službi (za izbeglice), i da se usvoji uredba koja bi dozvolila da IRL dokumenta dobijaju poštom. Informacije o procedurama za dobijanje dokumenata dobijale bi se u opštinama njihovog trenutnog boravka.”</p> <p>„Olakšavanje procedura za</p>	<p>1. Postoje međudržavni vladini sporazumi o saradnji između opštinskih administrativnih službi u Hrvatskoj i Srbiji i Crnoj Gori (SiCG), kao i između Bosne i Hercegovine i SiC u vezi sa izdavanjem dokumenata za izbeglice u SiCG.</p> <p>2. Ministarstvo unutrašnjih poslova izdalo je instrukcije svim policijskim stanicama i naložilo efikasnije izdavanje potvrda o boravku.</p> <p>3. Opštine u kojima žive izbeglice i IRL pružaju redovne informacije o procedurama za</p>

	<p>izdavanje potvrda o boravku IRL; za ovo je neophodno da se svim relevantnim kancelarijama Ministarstva unutrašnjih poslova pošalje pismo kojim bi se naložilo efikasnije izdavanje tih potvrda.”</p> <p>„Osobama koje žive u nezvaničnim kolektivnim centrima trebalo bi dozvoliti da se prijave na adresu relevantne institucije (na primer, lokalna kancelarija Komesarijata za izbeglice Republike Srbije).”</p>	<p>izdavanje ličnih i drugih relevantnih dokumenata:</p> <ul style="list-style-type: none"> - informacije su dostupne u medijima, uključujući štampane i elektronske medije; - informacije su dostupne na lifletima i u opštinskim kancelarijama. <p>4. Osobama koje žive u nezvaničnim kolektivnim centrima dozvoljeno je da budu prijavljene na adresi relevantne institucije, na primer Komesarijata za izbeglice republike Srbije:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ostala administrativna odeljenja prepoznaju važnost takvih prijavljivanja.
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Članovi 2 i 9</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 4</p> <p><i>Pravo na socijalnu zaštitu, sloboda od diskriminacije – socijalna pomoć i pomoć zajednice.</i></p>	<p>„Materijalna pomoć porodicama (MOP) za IRL i direktna novčana pomoć za izbeglička domaćinstva koje ispunjavaju uslov za MOP.”</p> <p>„Dečji dodatak za decu do 14 godina, za domaćinstva IRL i izbeglice koji ispunjavaju uslove za dečji dodatak.”</p> <p>„...Uz osnovne obrazovne programe, treba da uključuje: pružanje informacija izbeglicama i IRL koje bi im pojačale motivaciju, promovisale aktivizam i odbacivanje pasivnih stavova zavisnosti od raznih oblika socijalne pomoći, obrazovanje usmereno na odbacivanje nekih tradicionalnih vrednosti (posebno na one koje se odnose na zapošljavanje žena), ohrabrivanje pokretljivosti koje bi olakšalo zapošljavanje, itd. Ovi programi treba da budu usmereni na lokalnu populaciju, odnosno da stimulišu solidarnost i obeshrabre diskriminaciju prema izbeglicama i IRL među njima, kako bi se</p>	<p>1. Procedura za prijavljivanje za ponovno dobijanje materijalne pomoći porodicama (MOP) i/ili dečjeg dodatka po Zakonu o socijalnoj zaštiti proaktivno je olakšana, na primer, dokaz o mestu boravka i potvrda o nezaposlenosti prihvataju se kao dovoljan dokaz za ponovno dobijanje tih prava.</p> <p>2. Organizovane aktivnosti u zajednici s ciljem da se obeshrabri diskriminacija prema izbeglicama i IRL i da se stimuliše integracija:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Broj opština gde je važno primenjivati ovakve aktivnosti.

	<p>ohrabrila efikasna integracija. Značajnu ulogu u planiranju i implementaciji ovakvih programa trebalo bi da imaju NVO koje su već razvile mreže, metodologiju rada na terenu i izgradile odnos poverenja sa izbeglicama i IRL.”</p>	
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Čl. 2, 3, 6 i 7</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Principi 4 i 22 (b)</p> <p><i>Sloboda od diskriminacije; polna jednakost; pravo na rad i uživanje pravednih i povoljnih uslova rada.</i></p>	<p>„Smanjenje polne neravnopravnosti; ekonomsko i političko osnaživanje žena na svim nivoima, u svim oblastima, u isto vreme; podizanje svesti o polnoj jednakosti u svim društvenim i državnim institucijama; mere protiv diskriminacije žena (pri zapošljavanju, na poslu i desegregacija obrazovanja); stimulacija ženske saradnje i preduzetništva.”</p> <p>„Subvencionisanje dela troškova radne snage kao motivacija preduzećima da zaposle izbeglice i IRL.”</p> <p>„Individualno i kolektivno samozapošljavanje na osnovu beskamatnih kredita sa povoljnim uslovima otplate.”</p> <p>„Subvencionisano otplaćivanje radnog staža za izbeglice kojima se potrebno manje od tri godine da ispune uslov za penziju.”</p> <p>„Omogućiti zapošljavanje u poljoprivrednom sektoru dodeljivanjem obradive zemlje na trajno korišćenje ili u posed, i kredite po povoljnim uslovima za mehanizaciju i sirovine.”</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Uvedeni afirmativni akcioni programi za zapošljavanje žena izbeglica i IRL. 2. Uvedeno javno obrazovanje fokusirano na promociju jednakosti između muškarca i žena pri zapošljavanju. 3. Opštine su dale povlastice privatnim i drugim preduzećima da ih motivišu da zaposle izbeglice i IRL. 4. Deo troškova radne snage subvencionisan je kao motivacija preduzećima da zaposle izbeglice i IRL. 5. Republički zavod za tržište rada preduzeo je korake da kreira programe za individualno ili kolektivno samozapošljavanje na osnovu beskamatnih kredita ili prihvatljivih kamata sa grejs periodom i drugih povoljnih uslova otplaćivanja. 6. Usvojena zvanična politika pružanja subvencionisanog otkupa radnog staža za izbeglice i IRL kojima je potrebno manje od tri godine da ispune uslov za penziju. 7. Formiran je program zapošljavanja za poljoprivredni sektor koji dodeljuje obradivu zemlju na trajno korišćenje ili u posed i koji uključuje kredite po povoljnim uslovima za mehanizaciju/industrijalizaciju i

	<p>„Obezbeđivanje otpremnine za višak radnika zaposlenih u državnim preduzećima ili administrativnim službama u kosovskim opštinama, i njihovo usmeravanje na druge programe tržišta rada.”</p> <p>„Zapošljavanje polukvalifikovanih ili nekvalifikovanih radnika izbeglica i IRL na građevinama.”</p>	<p>sirovine.</p> <p>8. Obezbeđena otpremnina za višak radnika zaposlenih u državnim preduzećima ili administrativnoj službi u kosovskim opštinama i njihovo usmeravanje na druge programe tržišta rada.</p> <p>9. Polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici izbeglice i IRL zaposleni su na javnim građevinama:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Broj javnih građevina na kojima su zaposleni izbeglice i IRL.
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Član 11</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 18</p> <p><i>Pravo na adekvatan životni standard – stambeni smeštaj</i></p>	<p>„Subvencije za samostalnu izgradnju kuća i pomoć pri izgradnji koja je već otpočela namenjeni su onima koji nemaju stan, koji ne mogu da raspolazu svojom imovinom u zemlji porekla i koji se nalaze ispod linije siromaštva.”</p> <p>„Smeštaj u okviru socijalnog programa stambenog smeštaja je namenjen onima koji ne poseduju svoj stan, čija je imovina uništena i koji žive ispod linije siromaštva.”</p> <p>„Smeštaj u socijalnim institucijama namenjen je IRL starijim od 65 godina i izbeglicama starijim od 60 godina kojima nije potrebna tuđa nega i pomoć, pod uslovom da je njihov životni standard ispod linije siromaštva i da su smešteni u kolektivne centre ili žive kao podstanari.”</p> <p>„Smeštaj u zdravstvenim institucijama namenjen je osobama sa invaliditetom, teškim hroničnim bolesnicima i osobama sa teškoćama u razvoju iz</p>	<p>1. Postojeće subvencije za samostalnu izgradnju kuća i pomoć pri izgradnji ravnopravno se dodeljuje izbeglicama i IRL.</p> <p>2. IRL koja ne poseduju svoj stan, čija je imovina uništena i koja žive ispod linije siromaštva imaju pristup socijalnim programima stambenog smeštaja:</p> <ul style="list-style-type: none"> - broj osoba iz zvaničnih i nezvaničnih kolektivnih centara koji ispunjavaju taj kriterijum; - broj onih koji su dobili takvu ponudu ili informaciju kako da se prijave. <p>3. Broj IRL starijih od 65 godina i izbeglica starijih od 60 godina kojima nije potrebna tuđa nega i pomoć i koji žive ispod linije siromaštva, koji i dalje žive u zvaničnim i nezvaničnim kolektivnim centrima;</p> <p>4. Broj IRL i izbeglica sa invaliditetom, broj teških hroničnih bolesnika i osoba sa teškoćama u razvoju koji i dalje žive u zvaničnim i nezvaničnim</p>

	kolektivnih centara, kao i osobama sa teškoćama u razvoju iz siromašnih porodica ”	kolektivnim centrima.
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Član 12</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 19</p> <p>Pravo na najviše moguće fizičko i mentalno zdravlje</p>	<p>„Uvođenje obaveznih zdravstvenih kartona za izbeglice i IRL u institucijama primarne zdravstvene zaštite u mestu njihovog trenutnog boravka. S tim ciljem trebalo bi da se usvoji uredba za izbeglice, dok Ministarstvu za zdravlje treba uputiti molbu da bude efikasnije u izdavanju knjižica IRL.”</p>	<p>1. Uvedeni obavezni zdravstveni kartoni za izbeglice i IRL u institucije primarne zdravstvene zaštite u mestu njihovog trenutnog boravka:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ministarstvo zdravlja usvojilo je odgovarajuću uredbu za izbeglice i IRL.
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Čl. 13 i 14</p> <p>UN Vodeći principi o internom raseljenju – Princip 23</p> <p><i>Pravo na obrazovanje – obavezno i besplatno osnovno obrazovanje</i></p>	<p>„Obavezno predškolsko obrazovanje za decu IRL u obliku jednogodišnjeg pripremnog programa za osnovnu školu (5 dana nedeljno, 5 sati dnevno).”</p> <p>„Stipendije za srednjoškolce i studente iz siromašnih porodica izbeglica i IRL.”</p>	<p>1. Afirmativni akcioni programi usmereni na obrazovanje romske dece:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Broj škola koje primenjuju taj program u opštinama gde žive školska deca Romi. <p>2. Predškolsko obrazovanje za decu izbeglice i IRL u obliku jednogodišnjeg pripremnog programa za osnovnu školu je postalo obavezno.</p> <p>3. Školarine i druga sredstva za srednjoškolce i studente iz siromašnih izbegličkih i IRL porodica postali su dostupni:</p> <ul style="list-style-type: none"> - postoji procedura za prijavljivanje; - broj mladih ljudi koji zadovoljava kriterijume i koji su dobili stipendiju ili druga sredstva pomoći da bi nastavili dalje školovanje; - broj ljudi u u zvaničnim i nezvaničnim kolektivnim centrima koji su primili takvu školarinu.

Ljudska prava	Predložene mere	Indikatori
<p>Međunarodni pakt o Građanskim i političkim pravima – Član 16</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 20</p> <p><i>Pravo da u svim okolnostima bude priznato kao ličnost pred zakonom – dokumenta</i></p>	<p>Vlada bi trebalo da razmotri mogućnost produženja važnosti dokumenata za IRL.</p> <p>Vlada Republike Srbije mora da osigura jedinstvena uputstva i smernice u vezi sa vođenjem matičnih knjiga za sve opštine u Srbiji. Procedure izdavanja dokumenata IRL, kao što su krštenica, venčanica i umrlica, uverenje o državljanstvu, i drugih dokumenata moraju da budu uprošćene. Jedinstvena uputstva i smernice osiguraće da procedure koje su već dostupne u nekoliko opština u Srbiji, kao što je izdavanje ličnih dokumenata poštom ili na osnovu punomoćja, putem Interneta ili telefonom, budu dostupne širom zemlje.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Usvojen je centralni pravni akt ili interna odredba u vezi sa produženjem važnosti ličnih dokumenata za IRL. 2. Usklađena su uputstva i smernice u vezi sa procedurama izdavanja ličnih dokumenata za IRL, kao što su krštenica, venčanica i umrlica, uverenje o državljanstvu i drugi dokumenti. 3. Pokrenuta je spoljna služba za dobijanje ličnih dokumenata za Rome. 4. Procedura izdavanja ličnih dokumenata poštom, putem interneta ili telefonom dostupna je svima.
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Član 9</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 4</p> <p><i>Pravo na socijalnu sigurnost – socijalna i podrška lokalne zajednice</i></p>	<p>Primeri dobre prakse u olakšavanju ostvarivanja određenih prava IRL u nekim opštinama moraju se promovisati i proslediti drugim opštinama. Predlažu se sledeći koraci:</p> <ul style="list-style-type: none"> - osloboditi IRL od plaćanja administrativnih taksi prilikom dobijanja ličnih dokumenata, na primer izvoda iz matičnih knjiga; - uvesti subvencije za javne komunalne usluge (grejanje, voda, odnošenje smeća); - treba tražiti način dogovora sa Vladom za kompenzaciju opštinama za troškove koje takve procedure mogu da 	<ol style="list-style-type: none"> 1. IRL su oslobođena od plaćanja administrativnih taksi pri dobijanju ličnih dokumenata, na primer izvoda iz matičnih knjiga. 2. Uvedene su subvencije za javne komunalne službe (grejanje, voda, odnošenje smeća) za izbeglice i IRL koji ispunjavaju definisane kriterijume siromaštva. 3. Postoji dogovor između državnih i lokalnih vlasti po kome opštine dobijaju kompenzaciju za troškove procedura u korist izbeglica i IRL.

¹⁶ Nisu sve mere predložene u konsultativnom procesu sa civilnim društvom usvojene u finalnoj SSS. Te mere ostaju relevantne i mogu biti dragocene u toku budućih revizija SSS kao i druge strategije i politike koje će se možda razviti u ovoj oblasti.

	izazovu i na taj način motivisati opštine da primenjuju ovu praksu.	
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Čl. 3, 6 i 7</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Principi 4 i 22 (b)</p> <p><i>Sloboda od diskriminacije; polna jednakost; pravo na rad i uživanje pravednih i povoljnih uslova rada.</i></p>	<p>Predloženo je da Vlada Republike Srbije u administrativnoj proceduri evidencije radnog staža obezbedi da svi načini evidencije dostupni Zakonom o opštoj administrativnoj proceduri mogu da se upotrebe, uključujući i mogućnost primene procedure izjave svedoka.</p> <p>Zahtevaju se odgovarajuće i pravedne odluke u vezi sa priznavanjem radnog staža na Kosovu i Metohiji koje datiraju pre juna 1999.</p> <p>Državne vlasti, privatni akteri i NVO treba da podrže i razvijaju zapošljavanje, dalje obrazovanje, prekvalifikaciju, kao i programe samopomoći. Oni treba da usklade svoje aktivnosti sa specijalizovanim bankama i štedionicama koje podržavaju porodičnu manufakturu i/ili mala preduzeća i imaju posebne kreditne linije za IRL. Treba takođe razmotriti pristup kreditima zasnovanim na hipoteci nad vlasništvom na Kosovu i Metohiji.</p> <p>Humanitarne organizacije koje obezbeđuju građevinski materijal za IRL za izgradnju kućnih radionica i pratećih centara treba da budu oslobođene plaćanja svih javnih troškova.</p>	<p>1. U administrativnoj proceduri evidencije radnog staža, dostupni su svi načini evidencije po Zakonu o opštoj administrativnoj proceduri, uključujući i mogućnost primene procedure izjave svedoka.</p> <p>2. Došlo je do povoljne promene u politici u vezi sa priznavanjem radnog staža na Kosovu i Metohiji u periodu pre juna 1999.</p> <p>3. Postoji pristup kreditima u specijalizovanim bankama i ostalim izvorima za samozapošljavanje:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Koliko banaka u Republici Srbiji nudi ovakve kredite. <p>4. Postoji pristup kreditima baziranim na hipoteci nad vlasništvom na Kosovu i Metohiji:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Koliko banaka u Republici Srbiji nudi ovakve kredite. <p>5. Humanitarne organizacije koje obezbeđuju građevinski materijal za IRL za izgradnju kućnih radionica i pratećih centara oslobođene su plaćanja svih javnih troškova.</p>
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Član 11</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 18</p>	<p>Zatvaranje priznatih kolektivnih centara, konstantna pretnja iseljenjem IRL smeštenim u nezvanične kolektivne centre i neprihvatljivi uslovi stanovanja Roma zahtevaju hitna rešenja.</p>	<p>1. Dogovoreno je da se</p>

<p><i>Pravo na adekvatan životni standard – stambeni smeštaj</i></p>	<p>Od državnih i lokalnih vlasti traži se da pronađu druge mogućnosti za njihov stambeni smeštaj.</p> <p>Preporuka je da državne i lokalne vlasti dodele izbeglicama i IRL napuštenu zemlju i/ili farme na besplatno korišćenje ili u posed. Treba naglasiti da je ovo predviđeno Nacionalnom strategijom za rešavanje problema izbeglica i IRL koju je 2002. godine pripremila vlada Republike Srbije, ali su nastali problemi u vezi sa načinom kupovine, javnog oglašavanja i prijavljivanja u katastar. Pored toga treba da se razmotre načini dodeljivanja infrastrukture i drugog zemljišta za izgradnju stambenog smeštaja.</p> <p>Ona IRL koja imaju imovinu na Kosovu i Metohiji i koji ne žele da se vrate imaju mogućnost dogovora sa državom da ili zamene svoju imovinu za stan u mestu raseljenja ili da zakonski prodaju svoju svojinu bez rizika.</p>	<p>napuštena zemlja i /ili farme dodele izbeglicama i IRL ili besplatno ili kupovinom kao što je predviđeno Nacionalnom strategijom za izbeglice i IRL koju je donela vlada Republike Srbije:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Otklonjene su prepreke u vezi sa načinom kupovine, zvaničnim oglašavanjem i prijavljivanjem u katastar. <p>2. Dogovoreno je da se otvori mogućnost da IRL zamene svoju privatnu imovinu na Kosovu i Metohiji za stan u mestu raseljenja.</p> <p>3. Uvedeni su afirmativni akcioni programi za stambeni smeštaj Roma koji žive u izolovanim naseljima:</p> <ul style="list-style-type: none"> - U procesu planiranja i dodeljivanja alternativnog stambenog smeštaja konsultovani su Romi. <p>4. Pokrenuti su ostali načini dodeljivanja infastrukture i dugog zemljišta za izgradnju stambenog smeštaja.</p>
<p>Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Član 12</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 19</p> <p><i>Pravo na najviše moguće fizičko i mentalno zdravlje</i></p>	<p>Potreban je bolji pristup odgovarajućem zdravstvenom pregledu i lečenju naročito trudnica, mladih majki, starijih osoba i hroničnih bolesnika. Predlaže se uvođenje dispanzera koji bi preuzeli rutinske sistematske preglede IRL.</p> <p>Treba organizovati specijalne zdravstvene informativne programe za žene i decu, uključujući i dodeljivanje sredstava za higijenu.</p>	<p>1. Obavezni rutinski medicinski pregledi za izbeglice i IRL jednom ili dva puta godišnje:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Broj IRL i izbeglica u zvaničnim i nezvaničnim kolektivnim centrima koji su prošli obavezne medicinske preglede. <p>2. Dostupni su zdravstveni informativni programi za žene i decu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Broj žena i dece u zvaničnim i nezvaničnim kolektivnim centrima koji znaju za ovakve programe. <p>3. Sredstva za higijenu dodeljena</p>

		izbeglicama i IRL i njihova distribucija je ravnopravna: - Broj osoba u zvaničnim i nezvaničnim kolektivnim centrima koje su primile sredstva za higijenu.
<p>I Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – Čl. 13 i 14</p> <p>Vodeći principi UN o internom raseljenju – Princip 23</p> <p><i>Pravo na obrazovanje – obavezno i besplatno osnovno obrazovanje</i></p>	<p>Osloboditi decu IRL plaćanja u jaslicama, obdaniština i osnovnim školama.</p> <p>Prilikom preseljanja IRL iz zatvorenih kolektivnih centara, lokalne vlasti moraju posebnu pažnju da obrate porodicama čija deca idu u školu, da bi se izbegao dodatni stres zbog promene škole. Alternativni smeštaj za takve porodice se mora tražiti u istoj opštini.</p> <p>Obrazovanje mora biti potpuno besplatno, uključujući knjige, prevoz i ostali elementarni školski pribor za decu. Ako ovo ne može da se postigne odmah za sve, trebalo bi da se odmah primeni bar za decu iz siromašnih porodica uključujući izbeglice i IRL, dok se taj cilj ne postigne za svu decu.</p>	<p>1. Deca izbeglica i IRL oslobođena su od plaćanja u jaslicama, obdaništima i osnovnim školama.</p> <p>- Broj romske dece koja pohađaju te ustanove.</p> <p>2. Porodicama sa školskom decom iz zatvorenih kolektivnih centara nađen je smeštaj u istoj opštini.</p> <p>3. Izbeglička deca i deca IRL pohađaju škole besplatno, uključujući sav neophodan školski materijal i obroke:</p> <p>- Broj romske dece koja pohađaju te ustanove.</p>